

Teftâzânî ve Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî Adlı Eserinin İstîşâdları

Linguistic Attestations (Istishhād) In Al-Taftâzânî's Commentary On Tasrîf Al-'İzzî

Nedim Avcı

Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi

Master's Student, İnönü University

Malatya, Türkiye

hnedim72@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9011-4287>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 20.09.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2025

Yayın Tarihi/Published: 31.12.2025

Cilt/Volume: 5

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 214-236

Atıf/Cite as: Avcı, Nedim. "Teftâzânî ve Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî Adlı Eserinin İstîşâdları [Linguistic Attestations (Istishhād) In Al-Taftâzânî's Commentary On Tasrîf Al-'İzzî]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 5/2 (Aralık 2025):214-236

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2025 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

TEFTÂZÂNÎ VE ŞERHU'T-TASRÎFİ'L-'İZZÎ ADLI ESERİNİN İSTİSHÂDLARI

Öz

Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî, Arap dili gramerinin önemli alanlarından biri olan sarf ilmi üzerine kaleme alınmış Teftâzânî'nin en dikkat çekici eserlerinden biridir. *et-Tasrîfi'l-'İzzî* üzerine yazılan pek çok şerh arasında bu eser hem açık ve anlaşılır üslubu hem de ilmî değeriyle öne çıkmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı, Teftâzânî'nin söz konusu şerhinde benimsediği ilmî yöntemi incelemek ve özellikle istishâd anlayışını ortaya koymaktır. Eserde Sarf ilminin temel kuralları sistemli ve anlaşılır bir biçimde açıklanmış; muhtemel itirazlar dile getirilmiş ve örneklerle cevaplandırılmıştır. Ayrıca Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki görüş ayrılıklarına da yer verilmiş; Teftâzânî genellikle Basra ekolünü tercih etmekle birlikte, bazı meselelerde Kûfe ekolünün görüşlerini benimseyerek dengeli bir yaklaşım sergilemiştir. Şerhin dikkat çeken yönlerinden biri, delillendirme sürecinde Arap şiiri başta olmak üzere çeşitli dil örneklerinden sıkça yararlanılmasıdır. Bu durum, eseri yalnızca bir açıklama metni olmaktan çıkararak kaynak değerini artırmıştır. Çalışmada klasik kaynaklara dayalı literatür taraması ve metin incelemesi yöntemi kullanılmış; böylelikle Teftâzânî'nin şerh geleneğine katkıları, Sarf literatüründeki yeri ve yöntem anlayışı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Sarf, Teftâzânî, *Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî*, İstishâd

LINGUISTIC ATTESTATIONS (ISTISHHÂD) IN AL-TAFTÂZÂNÎ'S COMMENTARY ON TASRÎF AL-'İZZÎ

Abstract

al-Taftâzânî's *Sharh al-Tasrîf al-'İzzî* is widely regarded as one of the most significant commentaries in the field of Arabic morphology (sarf). Although many scholars wrote commentaries on the *Tasrîf al-'İzzî*, al-Taftâzânî's work stands out for its clarity, depth, and lasting scholarly value. It is also noteworthy as his earliest known composition, offering insight into the method and approach that shaped his later works. In this work, the main principles of morphology are explained in a clear and accessible way. Possible objections are presented and answered through discussion and examples, which reflect a structured approach to teaching grammar. The commentary further addresses areas of disagreement between the Basran and Kufan grammatical schools. While al-Taftâzânî generally aligns with the Basran tradition, he occasionally adopts Kufan views, demonstrating a balanced and selective use of earlier opinions. One of the most striking features of the commentary is the frequent use of Arabic poetry and other linguistic examples to support grammatical explanations, which strengthens the reliability and practical value of the text. By doing so, al-Taftâzânî transforms the work from a simple commentary into a resource with broader academic significance. The present study aims to identify his contributions to the commentary tradition and to the study of morphology, while clarifying his methods, preferences, and use of *istishhâd*. The research is based on a review of classical sources and a detailed textual analysis, situating the work within both the commentary tradition and the historical development of Arabic morphology.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Morphology, al-Taftâzânî, *Sharh al-Tasrîf al-'İzzî*, Attestation (Istishhâd)

Giriş

İslam'ın ilk dönemlerinde Araplar dili doğal meleke yoluyla öğreniyor, göçebe (bâdiye) hayatı sayesinde yabancı etkilerden uzak kalıyorlardı. Fakat yerleşik hayata geçilince farklı milletlerle temaslar arttı, bu da Arapçanın fesahatinde bozulmalara yol açtı.¹

Kur'ân'ın doğru okunması ve dilin korunması için erken dönemden itibaren gramer kuralları belirlenmeye başlanmıştır. Nahiv ilminin kurucusu konusunda farklı görüşler olsada, genel kabul gören rivayete göre bu ilmin temelleri Hz. Ali'nin (ö. 40/661) teşvikiyle Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından atılmıştır.²

Sarf ilmi hicrî ilk asırdan itibaren uzun bir süre boyunca Nahiv ilminin bir alt disiplini olarak değerlendirilmiş; bu ilme dair bilgiler Nahiv ilmi içerisinde mütalaa edilmiştir. Ancak hicrî 2. asrın sonlarına gelindiğinde, Sarf ilmi bağımsız bir disiplin hüviyetine kavuşmuş ve müstakil bir ilim olarak tedris edilmeye başlanmıştır.³

Sarf ilminin kurucusu konusunda da farklı rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklarda bu ilmin kurucusu olarak Nasr b. Âsım (ö. 89/707) zikredilirken, bazı kaynaklarda Abdurrahmân b. Hüzmüz (ö. 117/735) veya Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/716) ismine yer verilmektedir. Bununla birlikte, dil âlimlerinin çoğunluğu bu rivayetleri zayıf kabul etmiş ve Sarf ilminin esas kurucusu olarak Kûfeli Ebû Müslim Mu'âz el-Herrâ'yı (ö. 187/802) kabul etmiştir.⁴

Lügat açısından sarf kelimesi; değiştirme, çevirme ve bir şeyi başka bir yere nakletme gibi anlamlara gelmektedir. Klasik sözlüklerde bu anlamlar şu şekilde ifade edilmiştir: Cevherî'nin (ö. 393/1002) *es-Sihah fi'l-Luga* adlı eserinde sarf, "çevirme" (tasrîf) ve "nakletme" anlamlarıyla açıklanır. İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ında sarf; "bir şeyi başka bir şekle dönüştürmek" (tebdîl) ve "para harcamak" (infâk) anlamlarıyla ele alınmıştır. Firûzâbâdî (ö. 817/1415) ise *el-Kâmûsü'l-Muhît*'te sarf kelimesini "bozmak, dönüştürmek ve yöneltmek" şeklinde tanımlar.⁵

Sarf ilminin terimsel (ıstılâhî) anlamı hakkında klasik dönemden itibaren birçok dil âlimi tarafından çeşitli tarifler yapılmıştır. Kaynaklarda yer alan en eski tanım, Basra ekolünün kurucu isimlerinden kabul edilen Sîbeveyhi'ye (ö. 180/796) aittir. Sîbeveyhi, Sarf ilmini şu şekilde tanımlamaktadır: "Bir kelimenin sahih (aslî harflerden oluşmuş) veya mu'tell (iletli harf içeren) olup olmamasına bakılmaksızın, o kelimenin isim, fiil ya da sıfat türlerinden hangisine ait

¹ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1994), 10/311-313.

² Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl (Kahire: Dâru'l Me'ârif. 1954), 21/26.

³ Mahmut Tekin, *Molla Halîl es-Si'irdî ve el-Kâmûsu's-Sânî fi'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Me'ânî Adlı Eseri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 21.

⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât* (Kahire: Dâru'l-fikr, 1979), 2/291.

⁵ İzzüddîn İbrahîm b. Abdul Vehhap ez-Zencânî, *et-Tasrîfi'l-'İzzî* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007), 3; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr (Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn 1995), 4/36; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Beyrut: Dâru-Sâdir, 1995), 9/179-180; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1273-1274.

olduğunun tespit edilmesi; ayrıca, kullanılmayan bazı kelimelerin mevcut olan kelimelere kıyasla türetilmesidir.”⁶

Bu tanım, Nahiv âlimlerinin fiil türleri ve illetli yapılar (ef'âl ve mu'tallât) konusunda eserlerinde ele aldıkları bölümlerle örtüşmektedir. Sîbeveyhi'nin bu ifadesi, Sarf ilminin yalnızca mevcut kelimeleri değil, kıyas yoluyla türetililecek kelimeleri de kapsadığını göstermektedir. Ayrıca kelimenin kök yapısı, türü (isim, fiil, sıfat) ve yapı özellikleri gibi morfolojik unsurların Sarf'ın temel inceleme alanı olduğunu ortaya koymaktadır.⁷

Sarf ilminin tarifleri arasında önemli bir yeri bulunan tanımlardan biri de Basra dil mektebinin önde gelen nahiv âlimlerinden Ebü's-Sa'd es-Sîrâfi'ye (ö. 368/979) aittir. es-Sîrâfi, Sarf'ı şu şekilde tanımlamaktadır: “Mevcut bir kelimeyi başka kelimelere benzetmek amacıyla ona harf veya hareke eklemek yahut harfleri birbirleriyle değiştirmek suretiyle kelime yapısında gerçekleştirilen değişikliklerdir.”⁸

Sarf ilmine dair yapılan tarifler arasında dikkat çeken tanımlardan biri de *et-Tasrîfi'l-'İzzî* adlı eserin yazarı ez-Zencânî'ye (ö. 660/1262) aittir. Müellif, eserinin giriş kısmında tasrîfi (sarfı) şu şekilde tanımlar: “Masdarın, isim-i fâil, isim-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mazi ve muzari fiiller gibi farklı anlamlar elde etmek için başka kalıplara aktarılmasıdır.”⁹

Bu tanım, sarf ilminin merkezinde masdarın yer aldığını göstermektedir. Ez-Zencânî'ye göre, masdar, çeşitli kalıplara dönüştürülerek yeni kelimeler elde edilir. Bu kalıplar, fiillerin geçmiş ve geniş zaman şekilleriyle birlikte, failiği ya da edilgenliği bildiren isimleri ve nitelik bildiren sıfatları da içerir.¹⁰

Sarf ilmiyle ilgili yapılan tanımlar, bu ilmin tarihsel gelişimini ve farklı dönemlerde öne çıkan yönlerini gösterir. Bu tanımları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sîbeveyhi; “sarf'ı, mevcut kelimelerden kıyas yoluyla yeni yapılar türetmeye odaklanan, daha teorik bir disiplin olarak tanımlarken”.
- es-Sîrâfi; “kelimelerdeki harf ekleme, hareke değişimi ve harflerin yer değiştirmesi gibi yapısal dönüşümlere vurgu yaparak sarf'ı daha uygulamalı bir bakışla ele alır”.
- ez-Zencânî ise; “sarf'ı, masdar kökünden farklı anlam ve şekillerin elde edilmesini sağlayan kalıpsal değişimler ön plana çıkararak hem kıyas hem uygulama yönünü bir arada sunar”.

İslâm'ın ilk dönemlerinde dinî ilimlere duyulan ilgi, gramer ilminin gelişmesini zorunlu kılmıştır. Çünkü gramer, âyet ve hadislerin doğru anlaşılmasını sağlar. İbn Cinnî (ö. 392/1002), Sarf ilminin önemini şu şekilde vurgular: “Sarf ilmini öğrenen kimse, kelime yapılarının kurallarını bildiği için Araplardan duyma ihtiyacına gerek duymaz; hatta sözlüklerdeki hataları bile fark edebilir. Buna karşılık Sarf'tan uzak kalanlar, anlamları kavramada daha çok hata yapar.”¹¹

⁶ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1982), 2/242.

⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/242.

⁸ Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. 'Alî Seyyid Ali, Ahmed Hasen Mehdî (Dâru'l Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2008), 3/341.

⁹ Zencânî, *et-Tasrîfi'l-'İzzî*, 9.

¹⁰ Zencânî, *et-Tasrîfi'l-'İzzî*, 9.

¹¹ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Munsif* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954), 1/3.

Müellifler, yaşadıkları dönemin siyasî ve sosyal yapısından doğrudan etkilenmişlerdir. Bu etkinin izleri hem hayatlarında hem de telif ettikleri eserlere açıkça yansımıştır. Dolayısıyla bir müellifi ve eserlerini doğru anlayabilmek için, onun yaşadığı dönemi ve çevresini iyi tanımak gerekmektedir.

Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) doğduğu dönemde, Teftâzân'ın doğusunda İlhanlılar Devleti (m. 1256–1353), Arap beldelerinde ise Selçukluların ardından Memlûkler Devleti (m. 1250–1517) hüküm sürmekteydi. Onun yaşadığı dönemde Horasan'da Müzafferîler Devleti (m. 1318–1398) kurulmuş, kurucusu Şerefeddîn Muzaffer'dir (ö. 759/1358).¹⁵

Eserinden (*el-Mutavvel*) anlaşıldığı üzere Teftâzânî, Horasan, Mâverâünnehir ve Hârizm arasında seyahat etmiştir. İlhanlı hâkimiyetinde doğmuş, daha sonra Timurlular Devleti (m. 1370–1507) döneminde ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Timur (ö. 789/1387) kendisine ilgi göstermiştir.¹⁶

Vefat tarihi ihtilâflı olup, İbn Arabşâh'a (ö. 854/1450) göre 791/1389, başka bir görüşe göre ise 793/1391 yılında vefat etmiştir.¹⁷

1.2. Teftâzânî'nin Doğumu ve Kimliği

Teftâzânî, Horasan bölgesinde yer alan Nevâ şehrine bağlı Teftâzân köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda vefat tarihi olarak 792/1390 yılı kaydedilmektedir. İlk ilmî çalışmalarını bu bölgede gerçekleştirmiş ve uzun süre ilim tahsilini ve ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüştür.¹⁸

İlmî eserleri ve hayatı hakkında bilgi veren kaynaklara göre Teftâzânî'nin tam ismi Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn b. Ömer b. Abdullah el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî şeklindedir.¹⁹ Bununla birlikte, *Şerhu't-Tasrîfi'l-İzzî* adlı eserinin mukaddimesinde kendisini Mes'ûd b. Ömer el-Kâdî et-Teftâzânî olarak tanıtmaktadır.²⁰

Klasik kaynaklarda Teftâzânî'nin lakabı olarak Sa'd, Allâme ve Allâme-i Sâni gibi unvanlar zikredilmektedir. Ayrıca kendisi, pâdişâh-ı ulemâ ve hüsrev-i dânişmendân (bilginlerin sultanı) lakaplarıyla da anılmıştır. Bu sebeple, kendisine ve aynı dönemde yaşamış olan Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye topluca Sa'deyn lakabı verilmiştir.²¹

1.3. İlmî Yönü

¹⁵ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîh-i İbn-i Haldûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1988), 5/629.

¹⁶ İbn Haldûn, *Târîh-i İbn-i Haldûn*, 5/626.

¹⁷ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2011), 40/299.

¹⁸ Özen, "Teftâzânî", 40/308.

¹⁹ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât*, 1/285; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Şihâbuddîn Abdulhayy b. Ahmed el-'Akkef el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ehbâri men zeheb* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 547-550.

²⁰ Abdulhak b. Abdilhannân Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî* (İstanbul: Salah bilici Kitabevi, 1997), 4.

²¹ İbn Haldûn, *Târîh-i İbn-i Haldûn*, 5/626.

Teftâzânî'nin ilim tahsiline ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle birlikte, *Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî* adlı eserinin giriş kısmında babasını kadı olarak tanıtmayı ve bu kitabı on altı yaşında kaleme alması, onun ilmî tahsil ve faaliyetlerine erken yaşta başladığını göstermektedir. Teftâzânî'nin tahsil hayatındaki ilk hocalarından biri olan 'Adudüddîn el-'Îcî (ö. 752/1351), onu en gayretli öğrencileri arasında saymıştır.²²

Teftâzânî ilim tahsili için pek çok yer gezmiştir. Bunlar arasında Nesâ, Herat, Mezâncâm, Gucdüvân, Tûs'a bağlı Gülistân-ı Türkistan köyü, Hârizm, Serahs ve Semerkand bulunmaktadır. Ancak mesken olarak özellikle Serahs'ı tercih etmiştir.²³

1.4. Hocaları

Teftâzânî, ilmî ilimlere vukûfiyet kazanmak amacıyla şehir şehir dolaşmış ve dönemin en meşhur hocalarından dersler almıştır. Kaynaklarda genel kabul gören ve üzerinde ittifak edilen başlıca hocaları şunlardır:²⁴

1. 'Adudüddîn el-'Îcî (ö. 752/1351).
2. Kutbuddîn er-Râzî et-Tehtânî (ö. 766/1364).
3. Diyâuddîn el-Kazvînî (ö. 780/1378).
4. Nesîmuddîn Ebû 'Abdillâh (ö. 801/1398).

1.5. Öğrencileri

Teftâzânî, henüz genç yaşta kaleme aldığı telif eserleriyle kısa sürede ilim çevrelerinde tanınmış ve şöhreti geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu ilmî itibarı sebebiyle birçok talebe kendisinden ilim tahsil edebilmek için ona yönelmiştir. Kaynaklarda adı geçen meşhur talebeleri arasında şunlar bulunmaktadır:²⁵

1. Husâmuddîn el-Ebîverdî (ö. 816/1413).
2. Burhânuddîn Haydar b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 854/1459).
3. 'Alâuddîn er-Rûmî (ö. 841/1437).
4. Muhammed b. 'Atâ'ullâh er-Râzî el-Herevî (ö. 829/1425).

1.6. Eserleri

Bir âlimi doğru biçimde anlayabilmek ve ilmî seviyesini ölçebilmek için, kuşkusuz onun kaleme aldığı eserlere vukûfiyet gereklidir. Teftâzânî'nin, İslâmî ilimlerin sarf, nahiv, belâgat, mantık, kelâm, fıkıh, tefsir ve usûl gibi birçok alanında telif ettiği eserler, onun ilme olan derin vukûfiyetini ve güçlü zekâsını ortaya koymaktadır.

²² Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp.2019), 1/78.

²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 1/81.

²⁴ İsmâ'îl Paşa b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetul-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1955), 1/287.

²⁵ Bağdâdî, *Hediyyetul-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, 2/430.

Teftâzânî, hayatı boyunca şerh, haşiye ve metin türlerinde yaklaşık otuz eser kaleme almıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu günümüze kadar ulaşmış ve basılmıştır. Onun en meşhur eserleri şu şekilde sıralanabilir:²⁶

1. *Şerhut-tasrîfi'l-İzzî (Sa'dîni).*
2. *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm.*
3. *Mutavvel (el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân).*
4. *Şerhu'r-Risâleti's-şemsîyye.*
5. *el-Muhtasaru'l-me'ânî.*
6. *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefîyye.*
7. *Şerhu Miftâhi'l-'ulûm.*

2. Zencânî'nin Hayatı

Teftâzânî'nin şerhine konu olan *et-Tasrîfi'l-İzzî* adlı metnin müellifi, tam adıyla İzzüddîn Abdulvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî el-Hazrecî'dir.²⁷ Aslen Azerbaycan'a bağlı Zencân şehrendir; Tebriz'de yaşamış, Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁸ Kaynaklarda vefat tarihi olarak 655/1257 veya 660/1262 yılları kaydedilir.²⁹

2.1. Doğumu ve Aslı

Zencânî'nin doğum tarihi kesin değildir; ancak İran'ın kadim şehirlerinden Zencân'da dünyaya geldiği kabul edilmektedir.³⁰ Zencân, Tahran–Tebriz güzergâhı üzerinde, tarih boyunca önemli bir kültür ve ilim merkezi olmuştur.³¹ Yerel halkın “Zengân”, Arapların ise “Zencân” şeklinde isimlendirdiği bu şehir, müellifin ilmî kimliğinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir.³²

2.2. Öğrenimi

Zencânî, ilmini geliştirmek için İslam coğrafyasının çeşitli merkezlerini dolaşmıştır.³³ İlk olarak Musul'da İbnü'l-Habbâz el-Mevsilî'nin derslerine katılmış, ardından Horasan ve Buhara'da bulunmuştur.³⁴ Daha sonra Tebriz'de müderrislik yapmış, ömrünün son dönemlerini geçirdiği

²⁶ Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, 2/430.

²⁷ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 7/119.

²⁸ Kâtib Çelebî Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-zunûn*, ts., thk. Mustafa Kılıçlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1943), 2/126.

²⁹ Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemü şâmilî'l-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ'* (Abudabi: el-Mecma'u's-Sekafi, 2004), 3/593.

³⁰ Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Husnü'l-muhâdara*. thk. M. Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1967), 2/122.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/119.

³² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, 3/593.

³³ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/126.

³⁴ Bağdâdî, el-Babanî, *Hediyetü'l-'ârifin esmâu'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, 1/638.

Bağdat'ta vefat etmiştir. Şâfiî bir fakih ve sarf âlimi olan Zencânî, yolculuklarıyla dönemin ilmî hareketliliğini yansıtan bir "ilim seyyahı" niteliği taşır.³⁵

Zencânî'nin ilmî gelişiminde babası İmâdüddîn İbrâhîm ez-Zencânî'nin etkisi büyüktür. Kendisi Şâfiî fakihi olup *Nekâvetu'l-Azîz* adlı çalışmasıyla tanınır.³⁶

2.3. Eserleri

Zencânî'nin en meşhur eseri olan *et-Tasrîfi'l-'İzzî*, asırlar boyunca medrese müfredatında temel sarf kitabı olarak okutulmuş, sistematik ve özlü anlatımı sayesinde geniş bir kabul görmüştür.³⁷ Eser üzerine yaklaşık altmış şerh ve haşiye yazılması, metnin klasik sarf literatüründeki merkezî yerini göstermektedir.

Eseri ilk şerh edenlerden biri Teftâzânî olup metni daha anlaşılır hâle getirmiştir. Onu Seyyid Şerîf el-Cürçânî ve Osmanlı sonrası dönemde Ali el-Kârî gibi âlimler takip etmiş, böylece eser nesiller boyu zenginleşmiştir.³⁸

Zencânî, sarf, nahiv ve belâgat gibi dil ilimlerinin yanı sıra tefsir, kıraat ve fıkıh alanlarında da derin bilgi sahibidir. Başlıca eserleri şunlardır:³⁹

1. *et-Tasrîfi'l-'İzzî*: Sarf ilmine dair en meşhur eseridir; günümüzde dahi bazı bölgelerde ezberletilmektedir. *et-Tasrîfi'l-'İzzî*: Zencânî'nin sarf ilmine dair kaleme aldığı ve asırlar boyunca medrese müfredatında temel ders kitabı olarak okutulan meşhur eseridir.⁴⁰ Sarf ilminin temel kurallarını muhtasar ve sistematik bir şekilde ortaya koyan bu eser, İmaduddin İbn Cemaa, (ö. 733/1333), Seyyid Şerif el-Cürçani, Sa'deddin et-Teftâzânî, Hatib es-Şirbini (ö. 977/1570), Ali el-Kari, (ö. 1014/1606) gibi birçok alim tarafından şerh edilmiştir; zamanla eser için 60'a yakın şerh, haşiye ve ta'likat kaleme alınmıştır. Doğu ve Güneydoğudaki medreselerde hala okutulmakta ve öğrenciler tarafından ezberlenmektedir.⁴¹
2. *el-Kâfi fi'l-Hisâb*: Miras ve hesap ilimlerine dair kısa fakat kapsamlı bir kitap.
3. *Nekâvetu'l-Azîz*: Babasının Gazâlî'nin *el-Vecîz* şerhinin ihtisarı.⁴²
4. *el-Maznûn Bih Alâ Gayri Ehlih*: Cahiliye ve İslam şiirlerini içeren bir derleme.
5. *Şerhu'l-Kâfi alâ el-Hedî ve Fethu'l-Fettâh fi Şerhi'l-Merâh*: Sarf ve nahiv alanlarında kaleme aldığı şerhlerdir.

³⁵ Süyûtî, Celâleddin. *Husnü'l-muhâdara*, 2/122.

³⁶ Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/215.

³⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Dımaşk: Muessesetu' er-Risâle, 1957), 13/48.

³⁸ Ahmet Özel, "Zencânî İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/253.

³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/119.

⁴⁰ Özel, "Zencânî İzzeddin", 44/253.

⁴¹ Abdulkerim Özyayın, "Zencânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 44/151.

⁴² Ebû Amr Takıyüddîn Osman b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. nşr. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 2/65.

3. Şerhu't- Tasrîfi'l-İzzî Adlı Eserin İstîşâdları

3.1. Kur'ân-ı Kerîmle İstîşâd

İstîşâdlar arasında Kur'ân-ı Kerîm ayetleri özel bir yere sahiptir. Gramer ve lugatın anlaşılmasında ayetler sıkça delil olarak kullanılmış; Kur'ân, ilahî koruma altında olması sebebiyle Arap dili için güvenilir bir şâhid kabul edilmiştir.

Kıraatler, Kur'ân metninin lafzıyla ilgili olduğundan doğrudan Arap diliyle bağlantılıdır. Bu sebeple kıraat farklılıkları büyük ölçüde sarf ve nahivle ilgilidir. Kelimelerin harekelerindeki, harflerindeki ve vezinlerindeki değişiklikler ile müzekker-müennes ve tekil-çoğul okumalar, kıraatlerin Arapça dilbilgisiyle yakın ilişkisini göstermektedir.⁴³

Bu bağlamda Teftâzânî de dil meselelerini ele alırken ayetlerle istîşâda özel önem vermiş, özellikle de kıraat farklılıklarını dikkate alan bir yöntem izlemiştir. Çünkü kıraatler, Kur'ân'ın lafzî yapısını doğrudan etkilediği için dilbilgisel delillendirmede güçlü birer örnek teşkil eder.⁴⁴

Kur'ân kıraatleri ise rivayet ve kabul derecelerine göre mütevâtir, âhâd ve şâz olmak üzere üç grupta değerlendirilmektedir. Mütevâtir kıraatler hem tilavet hem istidlal açısından bağlayıcı kabul edilirken, âhâd ve özellikle şâz kıraatler çoğunlukla dilsel istîşâd ve gramer tartışmalarında delil değeri taşıyan rivayetler olarak ele alınır.⁴⁵ Bu konuda Basralı ve Kûfeli dil âlimleri arasında görüş ayrılığı vardır:

Basrîler: İstîşâdın sahih olabilmesi için kıraatın mütevâtir, sened'i muttasıl, umm mushafa uygun ve özellikle seb'a kıraatından olması gerektiğini savunurlar.⁴⁶

Kûfîler: bu konuda bir sınırlama yapmaz ve şâz kıraatler de dahil olmak üzere daha fazla örneği istîşâd için geçerli sayarlar.⁴⁷

Teftâzânî, incelediğimiz eserde toplam 45 yerde ayetlerden istîşâdda bulunmuştur. Bu istîşâdların 38'i mütevâtir kıraatlere, 7'si ise şâz kıraatlere dayanmaktadır. Bu durum, her ne kadar Teftâzânî Basra ekolüne mensup olsada görüşlerinde mutaassıp davranmadığını ortaya koymaktadır.⁴⁸

Teftâzânî, ayetle istîşâd üslubunda genellikle ayetin tamamını zikretmek yerine, sadece istîşâd edilen kelime veya ibareyi kullanmaktadır. Bu tercih, onun eserinde ihtisâra verdiği önemi göstermektedir.

Aşağıda, Teftâzânî'nin eserinde istîşâd amacıyla zikrettiği bazı ayetler ele alınacaktır:

⁴³ Suyûtî, *el-İktirâh fî usûlin'n-nahvi*, 39-40.

⁴⁴ Rivâyet edilen bir kıraatin "sahîh kıraat" sayılması konusunda bk. Saîd Efgânî, *fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebul-İslâmî, 1987), 29/30.

⁴⁵ Şemsuddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Ali İbnü'l Cezerî, *en-Neşr fî'l-kıraâti'l aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba' (Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrüt, tsz), 50.

⁴⁶ Ebû'l-Berekât Kemâluddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Mektebetu-l Hâncî, Kahire, 2003), 1/352.

⁴⁷ Enbârî, *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 1/172.

⁴⁸ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 1/65.

(يَغْفِرُ لَكُمْ) "Sizleri bağışlasın"⁵¹ (يَبْغِضُ شَأْنَهُمْ) "Bazı işleri için"⁵⁰ (نَحْسِفُ بِهِمْ) "Yere batırırız"⁴⁹ (ذِي الْعَرْشِ سَبِيلاً) "Arş'ın sahibi olan Allah'a ulaşma"⁵²

Teftâzânî, bu ayetlerin geçtiği bağlamda genel bir ses bilgisi kuralına işaret eder ve şöyle der:

حُرُوفُ الصَّيْرِ لَا تُدْعَمُ فِي غَيْرِهَا، وَهِيَ الزَّايُّ وَالسَّيْنُ وَالصَّادُ الْمُهْمَلَتَانِ، وَحُرُوفُ ضَوْيٍ مَشْقَرٌ بِالضَّادِ وَالشَّيْنُ الْمُعْجَمَتَيْنِ وَالرَّاءُ الْمُهْمَلَةُ لَا تُدْعَمُ فِيمَا يُقَارِبُهَا بَلْ فِي مِثْلِهَا

"Safir harfleri (okunuşunda ıslık sesi olan harfler) yalnızca kendi aralarında idgâm edilirler. Bunlar zây, sîn ve sâd harfleridir. 'Daviye mişfer' harfleri, ön dişler veya diş-dil arasından çıkan ve aynı türden diğer harflerle birleştirilerek okunabilen harflerdir; bu harfler, mahreçlerine yakın olan diğer harflerle değil, yalnızca kendi türlerinden olan harflerle idgâm edilir."⁵³

Teftâzânî, bu kural çerçevesinde bazı ayetlerde yer alan idgâm biçimlerini eleştirerek kıyasa aykırı gördüğünü belirtmektedir:

- (يَبْغِضُ شَأْنَهُمْ) ifadesinde ض harfinin ش harfine idgâmı,
- (نَحْسِفُ بِهِمْ) ifadesinde ف harfinin ب harfine idgâmı,
- (يَغْفِرُ لَكُمْ) ifadesinde ر harfinin ل harfine idgâmı,
- (ذِي الْعَرْشِ سَبِيلاً) ifadesinde ise ش harfinin س harfine idgâmı,

Bunların herbiri lugavî kıyasa (Arap dilinin ses uyumu ve kullanım kaidelerine) aykırıdır.

Kıraat açısından ise, Kur'an'ın sahih kabul edilen kıraat şartlarını (senet, Arap dili kaidelerine uygunluk, ümm olan mushaf hattına uygunluk) taşımadıkları için şâz sayılmıştır.⁵⁴

Teftâzânî, emri gâib konusunda, fiili muzari filinin başında {لام الامر} emri ifade eden lâm getirildiğinde {لينصر} gibi emr-i gâib kalıbı oluştuğunu söyler. Bu emrin başında gelen lâmin meksûr olduğunu, ama kelimenin başında واو {فاء، ثم،} harfleri geldiğinde ise lâmin sakin olabileceğini söylemektedir. Şahid olarak da: (فَلْيُضْحِكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا) "Az gülsünler, çok ağlasınlar"⁵⁵ ayetini getirmiştir.⁵⁶

⁴⁹ Sebe 34/9.

⁵⁰ Nûr 24/62.

⁵¹ Nûh 71/4; es- Saff 61/12; el-Ahkâf 46/31.

⁵² el-İsrâ 17/42.

⁵³ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 79.

⁵⁴ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 79.

⁵⁵ et-Tevbe 9/82.

⁵⁶ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 69.

Zencânî, fiili muzarinin başında iki tane tâ (tefa'ul babında) harfi geldiğinde sabit bırakabildiğimiz gibi hazif de yapabiliriz demiştir.⁵⁷ Ayetlerden üç tane örnek getirmiş: (فَانَّتْ لَهُ) "sen ona yöneliyorsun"⁵⁸, (وَنَارًا تَلْطَى) "Alev alev yanan ateş"⁵⁹, (وَتَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ) "Melekler iner"⁶⁰.

Teftâzânî, bazı muzari fiillerin başındaki harfin durumu hakkında farklı nahiv ekollerinin görüşlerini aktarır. Basrahlılar, bu fiillerde hazfedilen harfin ikinci harf olduğunu, çünkü ilk harfin muzâraat alameti olarak korunması gerektiğini savunurlar. Kûfeliler ise birinci harfin hazfedildiğini, ikinci harfin ise sadece uyum (mutâbaat) için getirildiğini ileri sürerler.⁶¹

Teftâzânî, bu tartışmada Basrîlerin görüşünü tercih eder. Ona göre, söz konusu fiiller muzari olduğundan, baştaki muzâraat harfinin korunması daha uygundur. Ayrıca tâ harfinin hazfi sadece ma'lûm (etken) fiillerde gerçekleşir, meçhûl (edilgen) kalıplarda ise böyle bir hazif söz konusu değildir.⁶²

Zencânî, {افتعل} babının fau'l-fiili (ilk asli harfi) dâl, zâl ve zây olduğunda {افتعل} babının tâ'sı tahfif gayesiyle dâl harfine çevrilir. Zencânî, bu kural için üç tane örnek getirmektedir: Bunlar {اذكر}، {اذكر}، {اذكر} fiilleridir.⁶³

Teftâzânî, bu örnekleri vecihleriyle beraber şu şekilde açıklamaktadır:⁶⁴

a- {اذكر} Aslı {انتكر} dir. Bu babda üç vecih vardır: 1- {اذكر} İdgâmsız şekil yani sadece tâ harfi dâl harfine çevrilmiş. 2- {اذكر} Bu vecihte tâ harfi ilk önce dâl harfine çevrilmiş, {اذكر} olmuş, sonra dâl harfi tahfiften dolayı zâl harfine {اذكر} kalb edilmiş, bundan sonra da idgâm kuralı yerine geldiğinden iki harf birbirine idgâm edilmiş ve {اذكر} olmuştur. 3- {اذكر} Bu vecihte ise zâl harfi dâl harfine çevrilmiş, iki dâl harfi birbirine idgâm edilmiştir. Teftâzânî, üçüncü örneğe delil olarak {واذكر بعد أمية} "Uzun bir zaman sonra hatırlayarak"⁶⁵ ayetini zikretmiştir.

b- {اذكر} aslı {ازجر} dir. Burada da tâ harfi dâl harfine kalb olmuştur. Bu babın iki vecihi vardır. 1- İdgâmsız hali {ازجر} bu şekliyle Kur'ânda zikredilmiş: {وقالوا مجنونون وازجر} "O, delirdi, dediler ve (Nuh a.s. davetten vazgeçmeye) zorlandı"⁶⁶ 2- İdgâmlı hali {ازجر} burada ilk önce tâ harfi dâl harfine, sonrada dâl harfi zây harfine kalb olunup idgâm yapılmıştır.

⁵⁷ Zencânî, *et-Tasrîfi'l-'İzzî*, 137.

⁵⁸ Abese 80/6.

⁵⁹ el-Leyl 92/14.

⁶⁰ el-Kadr 97/4.

⁶¹ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 77.

⁶² Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 77.

⁶³ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 80.

⁶⁴ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 80.

⁶⁵ Yusuf 12/45.

⁶⁶ el-Kamer 54/9.

Zencânî, vâv ve yâ harflerinin ef'âl-i hamse (beş fiil) ile birlikte kullanıldığı durumları ve bu yapılara nûn-u sakîle (şeddeli nûn) ilave edildiğinde ortaya çıkan yapıları işlerken, bu konuyla ilgili olarak istişâd amacıyla iki ayet zikretmiştir.⁶⁷

Teftâzânî, vâv ve yâ'dan önceki harfi meftûh olan fiil şekillerine dair ayetleri tahlil ederek bu yapıların, mâzî veya hâl değil, gelecek zamana delalet eden fiil-i muzârî olduğunu belirtir. Bu anlamı pekiştirmek için fiile nûn-u te'kîd eklenir.

Fiil ef'âl-i hamseden olup sonuna nûn-u sakîle gelirse i'râb nûnu hafzedilir. Buna karşılık nûn-u haffife, tesniye fiillerine gelmez; çünkü bu durumda iki sakin harfin yan yana gelmesi (iltikâ'u's-sâkineyn ala gayrı haddihi) Arap gramerine göre caiz değildir.⁶⁸

Örnek: (لَتُبْلَوْنَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ)

"Hiç şüphesiz mallarınız ve canlarınız hususunda mutlaka imtihan edileceksiniz."⁶⁹

Teftâzânî, bu ayette yer alan {لَتُبْلَوْنَ} fiilinin yapısını sarf bakımından ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Ona göre bu fiil, birtakım aşamalardan geçerek son şeklini almıştır:

Asıl şekil: Fiilin aslî şekli {تُبْلَوْنَ} (siz imtihan edilirsiniz) formundadır.

Bu yapı, muzari meçhul sigasıdır ve ef'âl-i hamse'den biridir.

Elifleştirme: Kelimenin sonundaki vav harfi müteharrik (harekeli) olduğundan ve kendisinden önceki harfin harekesi fetha olduğundan dolayı vav, Arap dilinin fonetik kuralları gereği elif harfine çevrilir: {تُبْلَوْنَ} → {تُبْلَوْنَ} İltikâ'u's-sâkineyn (iki sakin harfin birleşmesi):

Bu yeni yapıda, elif (sakin) ve onu takip eden vav (sakin) yan yana gelir. Arapça'da iki sakin harfin peş peşe gelmesi caiz olmadığından, bu durumun çözümü olarak elif harfi hafzedilir. Bu durumda fiil şöyle olur: {تُبْلَوْنَ} → {تُبْلَوْنَ}

Kasem lâm'ının ilavesi: Cümlenin başında yemin anlamı taşıyan kasem lâm'ı (لَا مِ الْقَسَمِ) fiilin başına getirilir: {تُبْلَوْنَ} → {تُبْلَوْنَ}

Nûn-u te'kîdin ilavesi: Cümlede kesinlik anlamı pekiştirilmek istendiğinde, fiilin sonuna nûn-u te'kîdi's-sakîle (şeddeli nûn) eklenir. Bu durumda fiil şöyle olur: Böylece fiil son hâlini alır: {تُبْلَوْنَ} → {تُبْلَوْنَ}.

Vav harfinin harekenmesi: Te'kîd nûnu sakin (cezimsiz) olduğundan, yine iltikâ-i sâkineyn (iki sâkin harfin birleşmesi) oluşur. Bu durumda vav harfi hafzedilmez çünkü ona delâlet edecek bir alâmet yoktur. Bu durumda vav harfi kendi cinsinden olan damme ile harekelenmiştir. Böylece fiil son hâlini alır: {تُبْلَوْنَ} → {تُبْلَوْنَ}.

⁶⁷ Zencânî, vâv ve yâ harflerinin ef'âl-i hamse (beş fiil) kalıplarıyla birlikte kullanıldığı durumları ve bu fiil şekillerine nûn-u sakîle (şeddeli nûn) eklendiğinde ortaya çıkan yapısal değişiklikleri ele alırken, Arapçada muzârî fiilden türeyen ve belirli şahıs ekleri alarak تَفْعَلُونَ – تَفْعَلُونَ – تَفْعَلُونَ – تَفْعَلُونَ biçimlerinde oluşan bu "beş fiil" in, tesniye ve cem' ekleri sebebiyle normalde sabit kalan işaretî nûnunun nasb ve cezm durumlarında düşmesi veya farklılaşması gibi kuralları da dikkate almaktadır. Zencânî, *et-Tasrîfi'l-'İzzî*, 140.

⁶⁸ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 84.

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/186.

Bu açıklama, Teftâzânî'nin sarf ve nahiv kaidelerine derin vukufiyetini yansıttığı gibi, kıraat ile gramerin nasıl iç içe ele alındığını da göstermektedir.⁷⁰

Başka bir örnek: (فَإِمَّا تَرَيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِبِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا)

"(Melek, Meryem'e dedi ki:) 'Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Gerçekten ben Rahmân'a oruç adadım. Onun için bugün hiçbir insanla asla konuşmayacağım.'⁷¹

Teftâzânî, Şerhu't- Tasrîfi'l-'İzzî kitabında ayette geçen { إِمَّا تَرَيَنَّ } kelimesini ve geçirdiği aşamaları şu şekilde açıklamaktadır:⁷²

{ إِمَّا تَرَيَنَّ – إِمَّا تَرَيَنَّ – تَرَيَنَّ – تَرَيَنَّ – تَرَيَنَّ – تَرَيَنَّ }

1. Fiilin Aslı (أصل الفعل): تَرَيَنَّ

Bu fiil, بِرَى - رَأَى (görmek) fiilinin ikinci şahıs müennesi muhataba (sen, kadın) yönelik çekimidir. Müzâri (şimdiki-gelecek zaman) fiil kalıbı: تَرَيَنَّ = تَفْعَلِيَنَّ

2. Hemzenin Harekesi Nakledilir ve Hazfedilir: Hemzenin çokça kullanımdan dolayı harekesi bir önceki harf olan "ر" harfine aktarılır.

Sonra da hemze hazfedilir: تَرَيَنَّ → تَرَيَنَّ

3. Yâ Harfinin Elife Dönüşmesi: Yâ harfi harekeli, kendinden önceki harf (râ) de fetha ile harekeli olunca, bu durumda Arapça'da kaide gereği yâ elife dönüşür: تَرَيَنَّ → تَرَيَنَّ

4. İltikâ'u's-sâkinayn (التقاء الساكنين): Elif'ten sonraki yâ sâkindir (cezmlidir). İki sâkin harfin bir araya gelmesi caiz olmadığından, ilk harf olan elif hazfedilir. Ancak elif fethanın alâmeti olduğu için, fetha yeterli görüldüğünden hazfedilir: تَرَيَنَّ → تَرَيَنَّ

5. Başına Şart Edatı (أداة الشرط) Getirilmesi: Fiilin başına şart anlamı katan "إِمَّا" edatı gelir. Şart edatı aynı anda cezîm edâtıda olduğundan nun harfi hafze gider: تَرَيَنَّ → إِمَّا تَرَيَنَّ

6. Fiile Te'kîd Nûnu (نون التوكيد الثقيلة) Eklenmesi: Fiile kesinlik anlamı katmak için te'kîd nûnu (nûn-u sakîle) eklenir: إِمَّا تَرَيَنَّ → إِمَّا تَرَيَنَّ

7. Son Hâlin Harekelenmesi: Te'kîd nûnu sâkin (cezimsiz) olduğundan, yine iltikâ-i sâkineyn (iki sâkin harfin birleşmesi) oluşur. Bu durumda yâ harfi hazfedilmez çünkü ona delâlet edecek bir alâmet yoktur. Yâ harfi iki esre (kesre) harfinden oluştuğu için, kendi cinsinden olan kesre ile harekelenerek bu durum çözülür:

إِمَّا تَرَيَنَّ → إِمَّا تَرَيَنَّ

Böylece fiil şu son şekli alır: إِمَّا تَرَيَنَّ.⁷³ "Eğer (birini) görürsen..." anlamındadır. Bu yapı, Arap dilindeki nahiv ve sarf kurallarının güzel bir örneğidir. Özellikle hemze hafzi, yâ'nın harekelenmesi ve iltikâ-i sâkineyn gibi ileri düzey gramer kuralları bu örnekte topluca görülmektedir.

⁷⁰ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 91.

⁷¹ Meryem 19/26.

⁷² Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 91.

⁷³ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 92.

3.2. Hadis'i Şerif ile İstîşâd

Bazı nahiv âlimleri, hadisin Arap dili içerisindeki konumunu ve taşıdığı ilmî değeri göz önünde bulundurarak, Arapların en fasihi kabul edilen Hz. Muhammed'in (s.a.) hadislerini nahiv alanında istîşâd niteliğinde birer ölçü ve delil olarak kullanmışlardır. Ayrıca pek çok lugat ve edebiyat âlimi de dilsel tespit ve değerlendirmelerinde hadislerden istîşâdda bulunmuştur.⁷⁴

1. Mütakellim Sîgalarının Emirde Kullanımı: Teftâzânî, şerhinde dört farklı yerde hadis-i şerif ile istîşâd etmektedir. Bunlardan ilki, emr-i gâib (üçüncü şahsa emir) sîgalarının kullanımı bağlamındadır. Bu bağlamda Zencânî, emr-i gâibin yalnızca müfred müzekker ve müfred müennes sîgalarını örnek verirken, diğer şahıslar için örnek vermez. Teftâzânî ise bu tercihin ardında yatan gerekçeyi açıklarken meseleyi genişletir ve farklı şahıslar için emrin nasıl geldiğini izah eder.⁷⁵

Teftâzânî'ye göre, musannıfın bu tercihi, muhatap şahıslar için emrin "lâm" harfiyle yapılmadığına işaret eder. Zira muhatap için özel bir emir kalıbı mevcuttur: أَنْصُرْ (yardım et).

Buna karşılık bina' alâ'l-mechûl (edilgen yapı) olan fiillerin emir şekli ise lâm-ı emirle gelir: لِيُضْرَبَ (dövülsün), لَتُضْرَبَ أَنْتَ (sen dövülesin).

Aynı şekilde birinci şahıs (mütakellim) sîgaları da emrî mânada lâm ile kullanılır. Örnek olarak: لِأُضْرَبَ (ben dövüleyim), لَتُضْرَبَ نَحْنُ (biz dövülelim), şeklindeki ifadeler zikredilir.

Hadisle İstidlâl: Teftâzânî, birinci şahıs emir kipinin lâm-ı emirle kullanılabileceğini göstermek üzere, bir hadis-i şerif'i delil getirir:⁷⁶ (فُؤْمُوا فَلِأُصَلِّ لَكُمْ) "Kalkınız da size namaz kıldırayım."⁷⁷ Bu hadis, sahih kaynaklarda farklı rivayetlerle geçmekte olup, Hz. Peygamber'in bir grup sahabeye hitaben söylediği bir ifadedir.⁷⁸

Bu hadis-i şerifte geçen فَلِأُصَلِّ "namaz kıldırayım" ifadesinde birinci şahıs mütakellim fiil olan "أُصَلِّ", lâm-ı emir ile gelmiştir. Bu, Teftâzânî'ye göre mütakellim için emrin nasıl verildiğine dair hadis dilinde açık bir delildir.

2. Lâm-ı emrin muhatap sîgalarla kullanımı ve hadisle istidlâl:

Teftâzânî, şerhinde yalnızca müzâri gâib (üçüncü şahıs) fiillerin değil, aynı zamanda muhatap sîgalarının da lâm-ı emir ile kullanılabileceğine dikkat çeker. Bu tespiti, Zencânî'nin emr-i gâib bağlamındaki sınırlı kullanımına karşılık olarak ileri sürer.⁷⁹

⁷⁴ Detaylı bilgi için bk. Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstîşâd Meselesi" (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 5-6, Ocak, 2014) 168-170.

⁷⁵ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 68.

⁷⁶ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 70.

⁷⁷ عن أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - «أَنَّ جَدَّتَهُ مَلِيكَةَ دَعَتْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لِيُطْعَمَ صَنَعْتُهُ، فَأَكَلَ مِنْهُ، ثُمَّ قَالَ: فُؤْمُوا فَلِأُصَلِّ لَكُمْ؟ قَالَ أَنَسٌ: فَقُمْتُ إِلَى حَصِيرٍ لَنَا قَدْ اسْوَدَّ مِنْ طُولِ مَا لَيْسَ، فَقَضَحْتُهُ بِمَاءٍ، فَقَامَ عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَصَفَقْتُ أَنَا وَالْبَيْتِيُمْ وَرَأَاهُ، وَالْعَجُورُ مِنْ وَرَائِنَا، فَصَلَّى لَنَا «رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ انصَرَفَ».

Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhi Buhârî* (Beyrut: Darul Kutubul İlmiye), 380.

⁷⁸ Buhârî, *Sahîhi Buhârî*, 380.

⁷⁹ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 70.

Hadisle İstidlâl: Bu kuralın hadis dilindeki örneklerinden biri olarak Teftâzânî şu hadis-i şerîf'i zikreder:⁸⁰ لَتَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ، "Savaş düzeninize geçiniz!"⁸¹

(Yani: Her biriniz savaş sıralarını alın, gâip veya muhatap fark etmeksizin herkese saf düzenine geçme emri veriyor.) لَتَأْخُذُوا: Başındaki "ل", lââm-ı emirdir (emir için gelen lââm).⁸²

لَتَأْخُذُوا, fiil-i muzâri olup ikinci şahıs cem' (çoğul) muhataba yöneliktir. Emir lââmından dolayı, bu yapı emir anlamı kazanmıştır. Dolayısıyla, bu yapıdaki لَتَأْخُذُوا, emir anlamında bir muhatap fiilidir. Bu da Teftâzânî'nin lââm-ı emrin yalnızca gâib değil, muhatap fiillerin başında da kullanılabileceği görüşünü desteklemektedir.

3. Emir fiillerinde hemze hazfi ve hadisle istidlâl

Zencânî, bazı fiillerin emir sîgalarının kıyasa muhalif olarak şekillendiğini belirtmiştir. Özellikle {خُدْ} (al), {كُنْ} (ye), ve {مُرْ} (emret) fiilleri hakkında, bu fiillerin emir kalıbında asıl hemzelerinin (hemze-i aslî) düşürüldüğünü ifade eder. Bu durum, Arapça'da kıyasa uymayan, semâ'î (işitmeye dayalı) örneklerden kabul edilir.⁸³

Teftâzânî, bu fiillerin emir sigalarının kıyasa göre nasıl olması gerektiğini açıklayarak meseleyi açar:⁸⁴

Emir fiilinin kıyasa göre oluşumu şöyledir:

Bir fiilden emir sîgası yapılırken önce muzâri (geniş zaman) fiilin başındaki tâ harfi kaldırılır. Kelimenin başı sakın harf ile başlamadığından bir vasıl hemzesi ilave edilir. Örneğin:

تَأْخُذُ → أُأْخِذُ

تَأْكُلُ → أُأْكُلُ

تَأْمُرُ → أُأْمُرُ

Bu dönüşümden sonra kelimenin başında iki hemze yan yana gelmiş olur. Bu iki hemzenin görevleri şunlardır:

Hemze-i vasl: Kelimenin telaffuz edilebilmesi için kelime başına geçici olarak eklenen hemzedir.

Hemze-i aslî: Fiilin kök harflerinden biridir ve kelimenin yapısına dahildir (özellikle "أَمْرٌ" gibi hemze ile başlayan fiillerde).

Bu iki hemze yan yana geldiğinde söyleyişte ağırlık oluşturduğu için önce aslî hemze düşürülür. Ardından kelimenin başında artık telaffuzu gerektiren bir sebep kalmadığı için hemze-i vasl da kaldırılır. Son durumda kelime sadeleşir ve emir sîgası şu şekilde elde edilir:

أُخِذُ → خُدْ

⁸⁰ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 70.

⁸¹ أي موافكم في القتال أمر النبي (ص) بذلك الحاضرین عنده والغائبین عن مجلسه جميعاً فأتى بالتاء تنصيماً على كون البعض حاضراً وبالآم لكون البعض غائباً . <http://www.hdith.com> (Erişim: 15 Aralık 2021)

⁸² <http://www.hdith.com> (Erişim: 15 Aralık 2021)

⁸³ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 199.

⁸⁴ Câvî, *Hâşiyetu tetrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 199.

أُمُرٌ → مُرٌ

Yani emir fiili, hemzelerin düşmesiyle birlikte daha kolay ve doğal bir telaffuz hâline kavuşur. Bu tür hazif işlemleri, dildeki tahfif (hafifletme) kaidelerine dayanır.

Hadisle İstidlâl:

Teftâzânî, bu hemze hazfını desteklemek amacıyla şu hadis-i şerifi delil getirir:⁸⁵

(فَمُرْ بِرَأْسِ التَّمَنَّاَلِ) "Heykelin başının (kesilmesini) emret!"⁸⁶

Bu ifade Hz. Peygamber'in putların yok edilmesiyle ilgili talimatlarından biridir. Bu kelimenin aslı kıyasa göre أُمُرٌ olması gerekir. Ancak: Kat' hemzesi (aslî hemze), telaffuzdaki ağırlık sebebiyle düşürülmüştür.

Vasl hemzesi ise sık kullanım ve hafifletme amacıyla kaldırılmıştır. Bu durum, Teftâzânî'ye göre, iki hemzenin de (kat' ve vasl) düşürülebildiğinin sema'î bir delilidir.

3.3. Şiirle İstîşâd

Arap dili ve lugat alanında çalışan dil âlimleri ile nahivciler, gramer kurallarını ispatlamak ve kaideleri temellendirmek için istîşâd (delillendirme) yöntemini kullanmışlardır. Bu yöntemin en güvenilir kaynaklarından biri Arap şiiridir. Ancak nahivciler, her şiiri delil olarak kabul etmemiştir. Fasih bir şair tarafından söylenmiş olması,⁸⁷ dilin sahihliğini ve temsil gücünü göz önünde bulundurarak, yalnızca belirli dönem ve şairlere ait şiirleri istîşâd kapsamında değerlendirmişlerdir.⁸⁸

Arap şairler genel görüşe göre dört tabakaya ayrılmıştır:⁸⁹

1.Câhiliyyûn (Câhiliye Dönemi Şairleri): İslam'dan önce yaşamış, dili saf ve fasih kabul edilen şairlerdir. Arap dilinin en sahih örneklerini temsil ettikleri kabul edilir. Örnek olarak:

İmru'ül-kays b. Hucr (ö. 545), Hâtim Ebû Adî et-Tâî (ö. 578 [?]), 'Amr b. Kulsûm (ö. 584 civarı), Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]), Tarafe b. el-'Abd, Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. 609 [?]), 'Antara b. Şeddâd.

2. Muhadramûn (İki Döneme Tanıklık Edenler): Hem Câhiliye dönemine hem de İslam'a erişmiş olan, bu iki dönemi bir arada yaşamış şairlerdir.

Bunlar arasında: Kâ'b b. Zuheyr (ö. 24/645 [?]), Lebîd b. Reb'â (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Hutay'e Ebû Müleyke Cervel b. Evs (ö. 59/678 [?]), Hassân b. Sâbit, (ö. 60/680 [?]), Amr b. Ahmer el-Bâhilî (ö. 75/694).

3. İslâmiyyûn (İlk Dönem Müslüman Şairler): İslam'ın zuhûrundan sonra yetişmiş, Arap şiir geleneğini sürdüren şairlerdir. Bunlar arasında Ubeydullâh b. Kays er-Rukayyât (ö. 75/694), Cerîr

⁸⁵ Câvî, *Hâşiyetu tedricî'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 199.

⁸⁶ <http://www.hdith.com> (Erişim: 15 Aralık 2021)

⁸⁷ Mehmet Emin Efe, "Arap Gramerinin Şiirle İstîşâdına Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/20, 2022, 5.

⁸⁸ Muhammed Hasan Cebel, *el-İhticâc bi's-şii'r fî'l-Luga* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2015), 8/79.

⁸⁹ Mehmet Emin Efe, *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü (II-IV/VIII-X.Asırlar)* (Ankara: Sonçağ Akademi 2022), 81-101.

b. 'Atiyye, el-Farazdak (Hammâm b. Gâlib) (ö. 728), Kuhayf b. Süleym el-Ukaylî (ö. 130/747), Zürrumme Gaylân b. Ukbe (ö. 776) gibi şairler yer alır.

4. Muvelledûn (Muhdesûn / Sonraki Dönem Şairleri): Yukarıdaki üç kuşaktan sonra gelen, Arap dilinin klasik dönem sonrasında şiir söyleyen şairlerdir. Bu dönem genellikle Beşşâr b. Burd (ö. 167/783) Umâre b. Akîl (ö. 239/853) ile başlatılır ve günümüze kadar uzanır. Bu gruptaki şiirler gramer açısından istîşâd için genellikle muteber kabul edilmemiştir.

Şairler istîşâd açısından iki tasnife daha tabi tutulmuşlardır. Bölgelerine göre istîşâd edilenler ve Kabilelerine göre istîşâd edilenler.⁹⁰

Teftâzânî, Sarf ilmine dair *Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî* adlı eserinde, gramer meselelerini temellendirmek ve sarfi kıyasları ispatlamak için şiirle istîşâd yöntemini kullanmıştır. Eserde toplam 49 şiir istîşâd amacıyla zikredilmiştir.

Teftâzânî, bu şiirleri aktarırken genellikle beytin tamamının anlamını açıklamak yerine, yalnızca istîşâda konu olan kelimeyi, mısrayı ya da beyti nakletmekle yetinmiştir. Böylece şiir, sadece ilgili sarfi delili desteklemek için kullanılmıştır. Şiirle istîşâd için birkaç örnek sıralayacağız:

Örnek: {اِظْطَلَّمَ} Fiili ve istîşâd edilen beyit: Teftâzânî, {اِظْطَلَّمَ} fiilini ele aldığı yerde, bu fiilin türetilmesinde ortaya çıkan üç farklı şekli zikretmiştir. Konuyla ilgili olarak, kelimenin Sarf ilmi yapısına dair üç ayrı vecih (şekil) ortaya koymaktadır:

Birinci Vecih (İdğamsız Hâl): Kelimenin idğam yapılmaksızın orijinal hâliyle kullanılmasıdır: {اِظْطَلَّمَ}

İkinci Vecih (İki Harfli Kalb ve İdğam): Kelimenin aslı {اِظْطَلَّمَ} şeklindedir. Burada önce ta (ت) harfi, kurala göre tâ (ط) harfine çevrilir. Ardından, zâ (ظ) harfi de tâ (ط) harfine kalbedilerek, iki tâ (ط) harfi idğam edilir. Bu işlem sonucunda şu örnekler ortaya çıkar:

{اِظْطَلَّمَ، اِطْطَلَّمَ، اِظْلَمَّ}

Üçüncü Vecih (Zâ'nın İade Edilmesi): Bu şekil ikinci veche benzemekle birlikte, bu sefer tâ (ط) harfi tekrar zâ (ظ) harfine çevrilerek aslına iade edilir: {اِظْطَلَّمَ}

Teftâzânî, bu vecihlerin Arap dilinde kullanılabilirliğini göstermek ve her bir formun semâî (işitilmiş) olarak Arap şiirinde örneği bulunduğunu ispatlamak amacıyla, Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. 609) adlı meşhur câhiliye şairinin cömertliğiyle tanınan Herem b. Sinan (ö. 550 m.) hakkında söylediği şu beytini delil olarak getirmiştir:

{هُوَ الْجَوَادُ الَّذِي يُعْطِيكَ نَائِلَةً - عَفْوًا وَيُظَلِّمُ أَحْيَانًا فَيُظْطَلِّمُ}

"O (Herem), olağanüstü derecede cömert bir kişiliğe sahiptir; lütuf ve imkânlarını karşılık beklemezsizin sunar. Kimi zaman, kapasitesini aşan taleplerle karşılaşarak haksızlığa uğrasa dahi, bu duruma sabırla yaklaşır ve talepleri geri çevirmekten kaçınır."⁹¹

⁹⁰ Bk. Efe, *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü*, 116-127. Bölgelerine göre istîşâd için bk. Mehmet Emin Efe, "Arap Gramerinin Şiirle İstîşâdında Şairlerin Medenî-Bedevî Ayrımı ve Bölgeleri", *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 3/2, 2022.

⁹¹ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*; Zeccac *Meanî'l-Kuran*; <https://islamport.com/l/tfs/828/290.htm> (Erişim: 27.11.2025).

Bu beytin son mısrasında geçen {فَبِطَّلِمٌ} kelimesi, Teftâzânî'nin yukarıda açıkladığı vecihlerin doğruluğunu gösteren semâî bir delil niteliğindedir.⁹²

Teftâzânî'nin nûn-u hafife ile ilgili görüşü ve şiirle ispatı:

Teftâzânî'ye göre nûn-u hafife (hafif pekiştirme nûnu), normalde talep anlamı (istek, emir, nehiy gibi) içermeyen muzârî fiillerle kullanılmaz. Çünkü bu nûn esasen bir pekiştirme ve istek bildirme unsurudur.

Ancak Teftâzânî, bazı durumlarda anlamla bağlantı kurulabildiği (münasebet) için bu kuralın dışında kullanımların bulunabileceğini belirtir. Yani talep anlamı doğrudan olmasa bile, anlam yakınlığı sebebiyle nûn-u hafife'nin muzârî fiile bağlanması mümkündür.⁹³

Bu görüşünü desteklemek için Cezîme b. Mâlik el-Vaddâh, nispet edilen şu beyti delil olarak göstermiştir:

{رُبَّمَا أَوْفَيْتُ فِي عِلْمٍ - تَرَفَعَنُ ثُوبِي سَمَالَاتِ}

"Çoğu zaman yüksek bir dağın tepesine ulaştım; kuzeyden esen rüzgâr elbisemi yukarı doğru savururdu."⁹⁴

Bu beyitteki dikkat çekici kelime, {تَرَفَعَنُ} fiilidir. Bu fiil gelecek zamanı ifade eden (müstakbel) bir fiildir ve sonuna nûn-u hafife getirilmiştir. Normalde, içinde talep (istek) anlamı olmayan böyle bir fiille nûn-u hafife kullanılmaz. Çünkü bu nûn, ancak emir, yasak veya benzeri bir istek bildiren yapılarla gelir.⁹⁵

Teftâzânî'ye göre beyitte geçen {رُبَّمَا} edatı vezni korumak için şeddesiz kullanılmıştır ve "azlık" anlamı taşır. Azlık anlamı "yokluk" fikrine, yokluk da dolaylı olarak nehiy ve talep anlamına yakındır. Bu anlam ilişkisi sebebiyle, normalde talep içermeyen {تَرَفَعَنُ} fiili dolaylı bir talep anlamı kazanmış ve nûn-u hafife ile kullanılması mümkün olmuştur.⁹⁶

Yani Teftâzânî'ye göre bu beyitte, nûn-u hafife'nin gelmesi kural dışı değil, anlamdan kaynaklanan özel bir duruma dayanır. Cümledeki {رُبَّمَا} kelimesi, bu özel durumu oluşturmuştur.

Teftâzânî'nin nûn-u hafife'nin harekelenmemesi konusundaki açıklaması:

Teftâzânî, nûn-u hafife'nin hareke almadığını, yani üzerinde fetha, kesra veya zamme gibi bir hareke bulunmadığını ifade eder. Bu sebeple ikili (tesniye) ve çoğul (cem') yapıların sonuna bu nûn gelmez. Yani nûn-u hafife sadece müfred (tekil) fiille birlikte kullanılır.⁹⁷

Ayrıca bu nûn, hareke kabul etmediği için, bazı durumlarda hafzedilir (düşürülür). Örneğin: {اضْرَيْنُ الْقَوْمَ} (Topluluğu mutlaka döv!)

⁹² Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 79.

⁹³ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 81.

⁹⁴ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 82. Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 129, <https://www.islamicbook.ws/adab/la/almfsl-fi-snat-aliarab> (Erişim: 27.11.2025).

⁹⁵ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 82.

⁹⁶ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 82.

⁹⁷ Câvî, *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 84.

Bu örnekte, sonunda nûn-u hafife olan bir emir fiili vardır. Fakat bu nûn hareke almadığı için bazen düşürülür ve fiil şu hâle dönüşür: {اضْرِبِ الْقَوْمَ} yerine sadece {اضْرِبِ}

Teftâzânî, bu kuralı açıklamak için el-Adbat b. Kuray"ın şu beytini delil getirir:

{لَا تُهَيِّنَ الْفَقِيرَ عَلَّكَ أَنْ تَرَى - كَعَّ يَوْمًا وَالذَّهْرُ قَدْ رَفَعَهُ}

"Fakir'i küçük görme, gün gelir senin belin bükülür (fakir olursun) zaman (zamanın sahibi Allah) onu yüceltir".⁹⁸

Bu beyitte geçen {لَا تُهَيِّنُ} ifadesi, aslında {لَا تُهَيِّنُنْ} şeklinde olması gereken bir yapıdır. Çünkü kelimenin sonuna nûn-u hafife gelmiş olmalıydı. Ancak burada bu nûn hafzedilmiştir. Teftâzânî, bu hazfi şöyle açıklar:

- Kelimenin aslı {تُهَيِّنُ} şeklindedir (muzari fiil).
- Nehiy (yasaklama) anlamı vermek için başına {لا} getirilir → {لَا تُهَيِّنُ}
- Sonunda sakin harf olan nûn olduğu için, sondaki hareke düşer.
- Ardından iki sakin harf yan yana gelir (iltikâ'u's-sâkinayn).
- Bu durumda fiilin ortasında yer alan yâ (ي) harfi de düşer ve {لَا تُهَيِّنُ} kalır.
- Ancak nûn-u hafife geldiğinde: Kendinden önceki harfi fetha ile harekeler, Düşmüş olan yâ (ي) harfi tekrar ortaya çıkar, Fiil şu şekli alır: {لَا تُهَيِّنُنْ}.

Dolayısıyla beyitte yer alan {لَا تُهَيِّنُ}, aslında nûn-u hafife'nin hafz edilmiş şeklidir. Eğer asıl nûn düşmüş olsaydı, elimizde kalan yapı {لَا تُهَيِّنُنْ} olurdu ki bu farklı bir kelimedir.

Bu açıklamayla Teftâzânî, nûn-u hafife'nin harekesizliği, bazı durumlarda hafzedilmesi ve bu hazfin kelimenin yapısını nasıl etkilediği konusunda net bir örnek sunmaktadır.⁹⁹

Teftâzânî, vacib idgâmı; aynı cinsten iki harfin (mütecâniseyn) peş peşe gelmesi, birincisinin sakin (cezimli), ikincisinin ise harekeli olması ve her iki harfin de aynı kelimedede yer alması şartına bağlamıştır. Bu tanıma göre, mesela {ضَيَّبَ}، {فَطَّطَ} ve {ضَيَّنَ} gibi fiillerde idgâm yapılması gerekirken yapılmaması, kural dışı (şâz) bir durum olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁰

Teftâzânî, bu şâz kullanıma örnek olarak Kâ'neb'e nisbet edilen şu beyit ile istişâd etmiştir:

{مَهْلًا أَعَادَلْتُ قَدْ جَرَّبْتُ مِنْ خُلُقِي - أَنِي أُجُودُ لِأَقْوَامٍ وَإِنْ ضَيَّنُوا}

"Ey beni kınyayan kadın! Yavaş ol. Ahlâkımı (tabiatımı) tecrübe ettin. (Bilirsin ki) onlar ne kadar cimri (ضَيَّنُوا) davransalar da ben topluluklara karşı (başkalarından) daha cömertim"¹⁰¹

Bu beyitte yer alan {ضَيَّنُوا} kelimesi, idgâm şartlarını taşıdığı hâlde, idgâmsız (yani açık telaffuzla) gelmiştir.¹⁰² Teftâzânî bu durumu, idgâm yapılmasının vacib olduğu hâllerde, zaman zaman kurala aykırı kullanımlarında (şâz örneklerin) şiir dilinde görülebileceğine bir delil olarak zikretmektedir.¹⁰³ Sîbeveyhi, zarûrâtü's-şi'riyyeyi, şiirde vezin ve kafiyyeyi koruyabilmek için

⁹⁸ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 84; Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, *Meânî el Huruf*, 1/3, <https://islamport.com/l/adb/5631/107.htm> (Erişim: 27.11.2025).

⁹⁹ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 84.

¹⁰⁰ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 110.

¹⁰¹ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 110.

¹⁰² Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 111.

¹⁰³ Câvî, *Hâşiyetu tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi's-sa'd et-Teftâzânî*, 111.

şairin başvurduğu kural dışı dil kullanımları olarak tanımlamıştır. Arap gramerinin oluşum sürecinde şiir üzerinden yapılan istîşâd çalışmaları çerçevesinde, “şiir zarureti” konusu erken dönemlerden itibaren dil âlimlerinin gündemine girmiştir. Nahiv alanının öncü isimlerinden olan Sîbeveyhi ise bu konuyu düzenli ve sistemli biçimde ele alan ilk âlim kabul edilmektedir.¹⁰⁴

Sonuç

Arap dili gramerinin temel alanlarından biri olan sarf ilmi, İslam ilim geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada sarf ilminin tarihî gelişimine ve bu alandaki önemli âlimlere kısaca değinilmiş; ardından Zencânî ile şârihi Teftâzânî'nin hayatları ve ilmî konuları ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Sa'deddîn Teftâzânî'nin şerhi, onun Arap dili gramerinde derin bilgi sahibi bir âlim olduğunu göstermektedir. Horasan'da özellikle Nevâ ve Teftâzân'da tanınan Teftâzânî, sarf ve nahiv başta olmak üzere belâgat, mantık ve kelâm alanlarında önemli eserler vermiştir.

Teftâzânî'nin lûgat, belâgat ve nahiv alanındaki birikimi, onun istîşad yöntemine açık bir şekilde yansımaktadır. Çalışmada görüldüğü üzere Teftâzânî, delil olarak kullandığı metinlerde hem klasik nahiv ekollerinin kurallarına bağlı kalmış hem de metinleri seçerken dikkatli davranmıştır. Onun istîşad anlayışı üç temel kaynağa dayanmaktadır: kıraatler, hadisler ve şiir.

İlk olarak, Kur'ân kıraatleriyle istîşadında Teftâzânî'nin güvenilir (mütevatir) kıraatlere öncelik verdiği görülür. Kıraat farklılıklarını yalnızca metin değişikliği olarak değil, Arapçanın tarih içinde farklı bölgelerde oluşan çeşitliliğini gösteren önemli dil verileri olarak kabul eder. Bu nedenle kıraatler, gramer kurallarını açıklamada ve desteklemede sağlam bir kaynaktır.

İkinci olarak, hadislerle istîşadında Teftâzânî, dil açısından doğru kabul edilen rivayetleri tercih eder. Hadislerin sened tartışmalarına girmek yerine, Arapçanın kullanımını göstermesi bakımından onlara başvurur. Böylece hadisleri daha çok “dil örneği” olarak kullanır. Bu nedenle hadis istîşadına yaklaşımı sade, seçici ve tamamen dil merkezlidir.

Üçüncü olarak, Teftâzânî, şiirle istîşadda klasik dilcilerin yöntemini sürdürmüştür; delil olarak çoğunlukla Câhiliye ve erken İslâm dönemine ait şiirleri kullanmıştır. Benî Temîm, Huzeyl, Kinâne, Kays ve Necid gibi fasih Arapçayla tanınan kabilelerin şiirlerine yer vermiş; geç dönem şiirini istîşad için uygun görmemiştir.

Genel olarak onun istîşad anlayışı, fasihlik, güvenilirlik ve dönem uygunluğu ölçütlerine dayanan klasik Arap dili geleneğiyle uyumludur. Bu yönüyle Teftâzânî, istîşad yöntemini titizlikle uygulayan bir âlimdir.

¹⁰⁴ Efe, *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü II-IV/VIII-X. Asırlar*, 30-31.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler/The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Bağdâdî, İsmâil Paşa el-. *Hediyetül'-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâu'Turâsi'l-'Arabî. 1955.
- Bolelli, Nusrettin. *Nahivde Hadisle İstîşad Meselesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, Ocak 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, el-. *el-Câmi'u'sahîh*. Beyrut: Darul Kutubi'l-İlmiye, 2017.
- Câvî, Abdulhak b. Abdullhannân el-. *Hâşiyetu tadrîci'l-edânî 'alâ şerhi'-s-sa'd et-Teftâzânî*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1996.
- Cebel Muhammed Hasan, *el-İhticâc bi's-şii'r f'l-luga*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2000.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd el- *es-Sihâh Tâcu'l-Luga, ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Attâr, Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2001.
- Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Hasan el-Lekânî, *Hâşiyetu'llekânî alâ Şerhi Tasrîfi'z-Zencânî*, thk. Muhammed Zannûn Yûnus el-Fethî, Ahmed Sâlih Yûnus el-Mevlâ, Ürdün: Dâru'l-Feth, 2018.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sunen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2010.
- Efe, Mehmet Emin. "Arap Gramerinin Şiirle İstîşâdına Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar". *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/20, 2022.
- Efe, Mehmet Emin. "Arap Gramerinin Şiirle İstîşâdında Şairlerin Medenî-Bedevî Ayrımı ve Bölgeleri". *Genç Mütfekkirler Dergisi*, 3/2, 2022.
- Efe, Mehmet Emin. *Arap Gramerinin Temellendirilmesinde Şiirin Rolü II-IV/VIII-X. Asırlar*, Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el- *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: Mektebetul Asriyye, 1998.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî el- *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- İbn Cinnî Bağdâdî, Osmân el-Mevsilî. *el-Munsif Şerhu Tasrîfi'l-Mazinî*, thk. İbrâhîm Mustafâ, Abdullah Emîn. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, b. Muhammed. *Târîh-i İbn-i Haldûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1988.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'z-zamân*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulvi, Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, Beyrut: Dâru-Sâdır, 1995.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyüddîn Osman b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. nşr. Muhyiddin Ali Necîb, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- Kahhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimu musannifi'l-kutubi'l-'Arabiyye*. Dımaşk: Muessesetu' Risâle, 1957.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hâcî Halife. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l fûnûn*. ts. Kılıçlı Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1943.
- Özaydın, Abdulkerim, "Zencan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 44, 2013.
- Özel, Ahmet, "Zencanî İzzeddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 44, 2013.
- Özen Şükrü, "Teftâzânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 40, 2011.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1982.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. 'Abdillâh b. Merzubân. *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1955.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. 'Abdillâh b. Merzubân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. 'Alî Seyyid Ali, Ahmed Hasen Mehdelî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Sîrâfî, Hasan b. Abdullah b. Mirzabân es-, *Şerhu kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehrûlî ve Seyyîd Ali, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1964.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İktirâh fi usûli'nahvi*. nşr. Abduhakîm'Atiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer et-. *Şerhu'l-Mekâsîd*, nşr. Abdurrahman Umeyre, Cidde: Dâru'l-Beyânî'l-'Arabî, 1985.
- Tekin, Mahmut. *Molla Halîl es-Si'irdî ve el-Kâmûsu's-Sânî fi'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Me'ânî Adlı Eseri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Ebü'l-Esved ed-Düelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Zencânî, İzzuddîn Abdul Vehhâb b. İbrâhîm, ez-, *et-Tasrîfi'l-'İzzî*. thk. Enver ed-Dâğistânî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2007.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

<https://tafsir.app/kashaf/107/1>

<https://islamport.com/l/nhw/7022/569.htm>

<https://islamport.com/l/adb/5631/107.htm>

<https://www.islamicbook.ws/adab/la/almfsl-fi-snat-aliarab>

<https://islamport.com/l/tfs/828/290.htm>

<http://www.hdith.com>